

15. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М., 2001.
16. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Редакційна рада: В. А. Смолій, І. М. Дзюба, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, В. І. Марочко, Дж. Мейс, Р. Я. Пиріг. – К., 2003.
17. Костюк Г. Сталінізм в Україні. (Генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995.
18. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 332. – Арк. 226.
19. Бачинский П. П., Табачник Д. В. Афанасий Петрович Любченко // Вопросы истории. – 1990. – № 12.
20. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2.
21. Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002.
22. Пятницкий В. И. Заговор против Сталина. – М., 1998.
23. Нещименко Г. П. Ось і вся історія. Несподіване продовження однієї публікації в "Радянській Україні" // Радянська Україна. – 1990. – 1 січня.
24. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. – М., 2005.

Summary

In the article on the example of the fate of M. Popov, the member of Politburo of CC CP(b)U, the author reflects the mechanism of functioning of soviet communist party nomenclature in the period of establishing of the administrative command system in the USSR.

О. М. Вагіна

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ: 20–30-ті рр. XX ст.

Одним із наслідків подій Першої світової війни та поразки української визвольної боротьби стала масова еміграція з України, основу якої склали цивільні й військові особи, причетні до державного будівництва часів української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Плідна діяльність та багата культурна спадщина української міжвоєнної еміграції ще й зараз зберігають багато білих плям, що не були належним чином висвітлені у вітчизняній історичній літературі.

Серед проблем, що потребують подальшого дослідження фахівців, є й визначення, на основі вивчення широкого кола архівних та опублікованих джерел, чисельності українського населення, що опинилося в еміграції в європейських країнах. Задля цієї мети автор намагається в даній статті проаналізувати чисельний склад емігрантських осередків по окремих країнах та визначити чинники, що ускладнюють процес з'ясування точних даних щодо чисельності української міжвоєнної еміграції.

Масштаби еміграційної хвилі 20–30-х рр. XX ст. можна уявити на підставі аналізу виявлених чисельних даних по окремих країнах Європи. З початком Першої світової війни тисячі українців опинились на території сусідніх з Україною європейських держав, насамперед Австрії та майбутньої Чехословацької республіки. Лише в Австрії – майже 50 тис. українців, переважно «біженців» із Західної України [1, с. 160]. Географічна близькість у тій ситуації стала вирішальним чинником для мирного населення Галичини, яке намагалось перш за все врятувати життя в умовах воєнного лихоліття.

Саме Відень після Першої світової війни став першою столицею української політичної еміграції, де зосередився найбільш свідомий, державотворчий елемент всієї України. Так, до австрійської столиці виїхав президент УНР М. Грушевський та його соратники по УПСР П. Христюк, М. Шраг та ін. У Відні розгорнули свою політичну й видавничу діяльність В. Винниченко, В. Липинський, А. Макаренко, Ф. Швець, Д. Донцов та інші відомі діячі з Наддніпрянщини, переважно представники наукової і творчої інтелігенції.

Через традиційні галицько-австрійські політичні й культурні зв'язки, після занепаду ЗУНР в Австрії опинилася численна західноукраїнська еміграція на чолі з урядом Євгена Петрушевича. Після ліквідації українських таборів на території Австрії значна частина емігрантів з України зосередилась у Відні, менші осередки були також у Граці та Леобені. Перенесення Українського вільного університету з Відня до Праги у 1921 р. спричинило переїзд частини емігрантів, насамперед науковців і студентів, до ЧСР. Після рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р. про визнання польського суверенітету над Східною Галичиною значна частина політичних емігрантів з Галичини, у відповідь на польську амністію, повернулась на батьківщину. У другій половині 20-х рр. у Відні залишилося лише 3–4 тис. українців, в основному робітники, пенсіонери, студенти [2, с. 268]. У результаті віденський центр української еміграції поступово втратив своє попереднє значення.

У листопаді 1920 р. основні частини армії УНР під натиском радянських військ вимушені були перейти р. Збруч, тобто опинилися на території Польщі. Українські військові були розміщені по таборах інтернованих: Вадовиці, Петриків, Олександрів Куявський, Щепіорно, Ланцут, Стрілків, Каліш. У цих таборах переважно зосередилися українці з Наддніпрянщини. На території Польщі також осіли й урядові установи УНР (на чолі з С. Петлюрою), службовці яких разом з іншими цивільними особами зосередились у Тарнові й Ченстохові [3, с. 572]. У 1920 р. в Польщі існував ще один український табір – в Тухолі, де розмістилися полонені воїни Української Галицької армії. Крім таборів для інтернованих воїнів, українські емігранти (насамперед, науковці, викладачі та молодь студентського віку) розташувалися у Варшаві, Кракові та Познані. Багато українських студентів-емігрантів опинилися у польському місті Гданськ, який під назвою «вільного міста Данціг» у 1919–1939 рр. знаходився під управлінням Ліги Націй у відповідності з Версальським мирним договором 1919 р.

Завдання визначення чисельності емігрантів на території Польщі ускладнює той факт, що українці в нинішніх кордонах Польщі становлять автохтонну етнічну групу (бо їхні предки споконвіку проживали в історичних областях Бойківщина, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина, Посяння), тобто вони не є емігрантами і не належать до діаспори взагалі. Емігрантами на території Польщі можна вважати політичних і військових діячів УНР і ЗУНР. За наявними даними, у 1920–1923 рр. у Польщі знаходилось понад 7 тис. цивільних осіб, переважно представників інтелігенції, та біля 30 тис. воїнів армії УНР [4, с. 21].

Окремі з таборів для інтернованих проіснували в Польщі до середини 1924 р., але, через відсутність нормальних умов життя та внаслідок несприятливої економічної ситуації в Польщі, багато інтернованих українців втікали з таборів і прямували або до Франції, або до ЧСР, кілька сотень осіб повернулися у 1922 р. до радянської України, решта залишилися на території Польщі. Загальну тенденцію до чисельного зменшення української еміграції на території Польщі підтверджують дані, наведені в тижневику «Тризуб» та звітах Української головної еміграційної ради в Парижі: на 1926 р. в Польщі залишилось 20 тис. українських емігрантів [5, с. 19], на 1929 р. – вже близько 15 тис. [6, с. 6], а на 1934 р. – лише 10 тис. осіб [7, с. 8].

Частина політичних емігрантів з Наддніпрянщини, тобто цивільні особи та військові з армії УНР, зосередилась на території Румунії у трьох таборах для інтернованих: у Фагараші й у двох таборах у Брашові. У 1921 р. мешканці всіх таборів були переведені до табору Орадя-Маре [8, с. 60]. У Бухаресті утворився також осередок студентів-українців. Доповіді на Першій конференції української еміграції в Парижі (1929 р.) містять дані, що чисельність українських емігрантів у Румунії на початку 20-х рр. становила 3 тис. осіб [6, с. 6]. Але вже до середини 20-х рр. більшість з них переїхали до інших країн (особливо на навчання до Чехословаччини) або повернулися до України.

Перше місце серед країн розселення емігрантів посідала Чехословаччина. У травні 1919 р. частини Української Галицької армії під ударами переважуючих сил польської армії вимушені були перейти через Карпати на територію ЧСР, де їх було інтерновано. Для розміщення українців було організовано табір біля містечка Німецьке Яблонне. Влітку 1920 р. до ЧСР пробилася ще частина Галицької армії, яку було інтерновано в таборі в Ліберці [9.-Арк.11]. За даними «Енциклопедії українознавства», до ЧСР емігрувало близько 10 тис. воїнів Української Галицької армії [3, с. 572].

З 1921 р. визначилась стійка тенденція масового переїзду до ЧСР українських емігрантів, які на той час перебували в інших європейських країнах. Згідно з даними реєстраційно-статистичної секції Українського громадського комітету, у 1922 р. серед 2 023 зареєстрованих емігрантів 138 осіб (6,4 %) були колишніми полоненими на території ЧСР, 819 осіб (40,4 %) прибули з Польщі, 145 (7,2 %) – з південно-європейських держав (Болгарії, Югославії, Італії, Греції), 900 (45 %) – з інших країн, місце попереднього знаходження 21 особи не було установленим [10, с. 9]. За даними одного з керівників Українського громадського комітету Н. Григоріва, на 1922 р. загальна чисельність українських емігрантів у ЧСР дорівнювала 20 тис. чоловік [11, с. 17].

У результаті еміграційних хвиль початку 20-х рр. Чехословаччина стала важливим осередком українських емігрантів, а Прага перетворилась на другу за значенням (після Відня) столицю української політичної еміграції. Тенденція до кількісного зростання в першій половині 20-х рр. української емігрантської колонії в ЧСР (насамперед за рахунок викладачів і студентів) була обумовлена прихильною урядовою політикою і, як наслідок, відкриттям у цій країні мережі українських освітніх закладів. Але наприкінці 20-х рр. внаслідок світової економічної кризи, через яку було значно скорочено розміри урядової фінансової допомоги, чисельність української колонії в ЧСР різко зменшилась: у 1929 р. вона налічувала лише 5 тис. осіб [6, с. 6].

Військова частина української еміграції, що опинилась на чужині внаслідок участі в подіях Першої світової війни у складі російської та австрійської армій, зосередилась переважно на території Німеччини та Італії. У Німеччині для полонених українців зі складу російської армії було створено окремі табори: у Вецлярі, Раштадті та Зальцведелі, де перебували переважно рядові бійці, та в Ганновер-Міндені, – для старшини. Загальна чисельність українців у цих таборах становила в 1915 р. близько 100 тис. осіб [12, с. 8]. Після закриття таборів частина емігрантів осіла у Берліні (за даними

Ф. Заставного, їх чисельність дорівнювала 50 тис. осіб [13, с. 17]), решта – у містах Вінсдорф, Гамбург, Геттинген, Дрезден, Кенігсберг, Кіль, Ляйпциг, Мюнхен та ін. [4, с. 9]. Берлін став у міжвоєнний період значним центром гетьманського й націоналістичного руху через перебування в ньому гетьмана П. Скоропадського, диктатора ЗУНР Є. Петрушевича й керівника ОУН Є. Коновальця [3, с. 576]. Напередодні Другої світової війни загальна кількість українських емігрантів у Німеччині становила 10 тис. чоловік [1, с. 190].

Міністр закордонних справ УНР В. Темницький у листі до Д. Антоновича в червні 1919 р. повідомляв, що в Італії перебувало близько 100 тис. українців: понад 70 тис. західноукраїнських полонених з австрійської армії та близько 30 тис. наддніпрянців, переведених до Італії з австрійського полону [14, с. 18]. Українські військовополонені з обох армій були розміщені в таборах поблизу Верони, Касерти та інших міст [1, с. 170]. Після звільнення з полону більшість колишніх військових повернулись до рідних земель, решта переїхали до інших країн: наддніпрянці переважно до ЧСР, а галичани – до Австрії. Група студентів-українців залишилась на території Італії, у Римі.

Українці, які опинились поза межами рідних земель у складі білих армій Денікіна і Врангеля, розмістились переважно на території Болгарії, Туреччини та Югославії. Для цієї частини української еміграції було характерним небажання виділятися із російських емігрантських мас. Пояснювалось таке явище, по-перше, національною несвідомістю цього загалу емігрантів. По-друге, через традиційні русофільські настрої урядів Болгарії та Югославії російська еміграція в цих країнах була впливовою й одержувала міцну фінансову допомогу. Тобто приналежність до російського емігрантського комплексу надавала українцям багато пільг, насамперед можливість одержувати регулярну матеріальну допомогу й поступати на державну службу. По-третє, будь-які прояви організованості серед українців викликали відверто вороже ставлення як з боку урядових кіл, так і з боку російської еміграції. Згідно з повідомленнями Української головної еміграційної ради в Парижі, на 1929 р. у Болгарії налічувалось майже 7 тис. українських емігрантів, але організованих і національно свідомих серед них було лише 200–300 осіб; відповідно в Югославії – близько 15 тис., але організованих – одиниці; 200–250 українських емігрантів перебували на території Туреччини [6, с. 6]. Крім українців зі складу білих армій, у Софії (Болгарія), Загребі, Любляні (Югославія) утворились невеликі осередки студентів-українців.

З середини 20-х рр. значення важливого центру української еміграції набула Франція. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, після виїзду С. Петлюри з Польщі у 1924 р. Франція, зокрема Париж, стала фактичним центром урядових кіл УНР [3, с. 576]. По-друге, з середини 20-х рр. до Франції переїхала значна частина колишніх інтернованих з українських таборів на території Польщі [15, с. 43–44]. По-третє, у другій половині 20-х рр. спостерігається масова хвиля трудових емігрантів із Західної України, які прямували до Франції на заробітки. У середині 30-х рр. через світову економічну кризу більшість заробітчани повернулись до рідних земель. За довідниковими даними, у 1930 р. українська етнічна група у Франції налічувала в цілому 40 тис. чоловік [1, с. 195]. Згідно з даними Української головної еміграційної ради, політичних емігрантів серед них було близько 10 тис. [6, с. 6]. У результаті зазначених переміщень Франція в 30-ті рр. стала одним з головних центрів української еміграції в Європі.

Невелика українська колонія у складі 300 осіб існувала у міжвоєнний період на території Бельгії (Л'єж, Лювен) [1, с. 163]. На жаль, відсутні статистичні дані про чисельний склад українських емігрантських осередків на території Великобританії (Лондон), Швейцарії (Женева), Греції, Фінляндії [16, с. 871]. Одиниці емігрантів українського походження налічувались у Люксембурзі, Нідерландах.

Стосовно загальної чисельності української політичної еміграції в Європі (тобто виключаючи «біженців», заробітчани та частину військовополонених) дослідники вважають, що за період 1917–1920 рр. з України виїхало понад 100 тис. чоловік [13, с. 16; 17, с. 5]. На середину 20-х рр. їх чисельність в Європі помітно скоротилася. Зменшення чисельності пояснюється насамперед тим, що на початку 20-х рр. розгорнувся процес реєміграції в Україну. Крім біженців із Західної України, до рідних земель повернулася більшість українських військовополонених з російської та австрійської армій (після ліквідації таборів для інтернованих у Польщі, Румунії, Німеччині, ЧСР), а також частина українців зі складу білих армій. Масова репатріація цих категорій емігрантів пояснюється, перш за все, бажанням повернутися до родин, які залишились на батьківщині, та важкими умовами життя в еміграції. Розчарування у своїх політичних ідеалах примусило повернутися до рідних земель і частину політичних емігрантів.

Таким чином, складення точних даних щодо чисельності українських емігрантів, що виїхали до європейських країн у 20–30-ті рр. XX ст., являє собою досить складне завдання через наявність кількох проблем. По-перше, це відсутність спеціальних статистичних матеріалів. В умовах Першої світової війни та тривалої збройної боротьби в Україні облік виїздів не вівся, статистичні дані не оброблялися. Пізніше було втрачено деякі документи українських емігрантських організацій, що містили відомості про їх кількісний склад.

По-друге, відповідні урядові установи багатьох європейських держав не вели окремої статистики щодо осіб української національності, включаючи їх до категорії російських емігрантів. Ще важче виокремити чисельно емігрантів-українців з так званого російського емігрантського комплексу, у складі якого вони опинилися на території Болгарії, Туреччини, Югославії (маються на увазі українці, що воювали у складі білих армій Денікіна і Врангеля).

По-третє, визначенню відносно точної чисельності емігрантів заважає процес репатріації, який охопив по закінченні Першої світової війни насамперед маси мирного населення Галичини. Цю категорію емігрантів правильніше було б визначити терміном «біженці», бо їх виїзд поза межі України був явищем стихійним за характером та епізодичним за часом. Після короткотривалого перебування у таборах для полонених маса «біженців» повернулися на батьківщину. Крім того, процес репатріації охопив напочатку 20-х рр. частину військових і політичних емігрантів.

По-четверте, в 20–30-ті рр. до країн Європи на заробітки масово виїздили селяни й робітники із Західної України. Визначити чисельність трудових емігрантів можна лише приблизно, бо по закінченні сезонних робіт більшість заробітчан поверталися до рідних земель.

По-п'яте, веденню точної статистики заважає високий рівень динаміки міграцій українців в Європі (як міждержавних, так і всередині однієї країни), обумовлених економічними й політичними мотивами.

Джерела та література

1. Зарубіжні українці: Довідник. – К., 1991.
2. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Репр. вид. 1955–1984 рр. – Львів, 1993. – Т. 1.
3. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Репр. вид. 1949 р. – К., 1995. – Т. 2.
4. Леник В. Вчора, сьогодні, завтра. До історії українського інтернату в Мюнхені. – Мюнхен, 1990.
5. Давидовець О. Безробіття в Польщі і наша еміграція // Тризуб. – 1926. – Ч. 20.
6. Перша конференція української еміграції та Головна еміграційна рада. – Париж, 1929.
7. III делегатський з'їзд української еміграції у Польщі // Тризуб. – 1934. – Ч. 40.
8. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії // Табор. – 1930. – Ч. 13.
9. Доповідь про інтернування української еміграції // ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп.1. – Спр. 563.
10. Регістраційно-статистична секція // Рік праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. – Прага, 1922.
11. Григоріїв Н. Чесько-українські стосунки // Нова Україна. – 1922. – Ч. 1.
12. Гебнер Р., Горбач А. Г. Українські емігранти в Німеччині // Народна газета. – 1995. – № 40.
13. Заставний Ф. Д. Українська діаспора. – Львів, 1991.
14. Онацький Є. Українська дипломатична місія в Італії. – Прага, 1941.
15. Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994.
16. Велика історія України. – Львів; Вінніпег, 1948.
17. Українська діаспора у світі: Довідник. – К., 1993.

Summary

The article is devoted to the problem of calculation of Ukrainian emigrants' general quantity in European countries in the 20-30s of XX century. The main attention is paid to the analysis of the numeral data in the separate countries. The factors that make difficult the process of the determination of Ukrainian emigrants' quantity are discovered.

Л. В. Турчина

РОЛЬ УКРАЇНИ В ТЕОРІЇ АЗІАТСЬКОГО РЕНЕСАНСУ М. ХВИЛЬОВОГО

Настрої та переконання чільників української літератури, як правило, завжди щільно пов'язані з національним буттям народу. Для прикладу можна згадати Г. Сковороду, Т. Шевченка, І. Франка, В. Стуса. Особливо міцними стають такі зв'язки у періоди змін, коли зникають старі суспільні структури, а між новим і старим розпочинається боротьба. Тоді гостро постають проблеми гуманізму, самого сенсу життя людини, свободи, прогресу і справедливості. У 20-ті рр. культура українського народу, мова якого в Російській імперії протягом кількох століть зазнавала жорстоких переслідувань, заборон, відзначається появою розмаїття мистецьких талантів і силою художніх відкриттів. Відбувається справжній масштабний і радикальний переворот у свідомості й художній культурі, який породив нову систему напрямків і стилів. Модерна українська культура починає розвиватися під гаслами духовного оновлення й національного відродження.

Актуальність даної статті визначається тим, що сьогоднішнє українське суспільство знову потрапило до подібної ситуації: розбудова незалежної української держави призвела до необхідності